

‘Kermis op Zuid’ of een duurzaam nieuw stadshart? Profiteren de lokale bewoners mee van de ontwikkeling van het smart city project het Hart van Zuid?

Een thesis naar de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen van een gebiedsontwikkelingsproject met een sterk smart city karakter

Jeremy Krunic
Erasmus Universiteit Rotterdam

Abstract

Deze thesis onderzoekt de gentrificatie effecten van smart cities en draagt daarmee bij aan een kleine, maar groeiende, literatuur dat zich bezighoudt met de sociale effecten van smart cities. Door middel van semi-gestructureerde interviews met acht lokale bewoners uit het stadsdeel Charlois, is getracht om te onderzoeken hoe zij het Hart van Zuid ervaren en in hoeverre de smart city dimensies van het project, Smart Living en Smart Environment, kunnen zorgen voor aan gentrificatie gerelateerde gevolgen. Het Hart van Zuid is een smart city project dat wordt ontwikkeld in een relatief arm stadsdeel van Rotterdam; Charlois. Slimme technologieën moeten het gebied verduurzamen en tegelijkertijd moet het project een sociaaleconomische impact gaan hebben op de wijk, waarbij ook de creatieve klasse haar weg moet gaan vinden naar Rotterdam-Zuid. Uit de interviews met lokale bewoners is gebleken dat de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen in de slimme stad kunnen verschillen door de manieren waarop een stad slim kan zijn. De Smart Living dimensie wordt positief ervaren, waarbij bewoners graag gebruikmaken van de nieuwe voorzieningen. Smart Living maakt sommige bewoners zelfs weer trots om in Rotterdam-Zuid te wonen. Smart Environment lijkt daarentegen negatief ervaren te worden doordat bewoners niet betrokken worden bij de verduurzaming in hun wijk, waardoor zij het gevoel hebben dat deze plannen niet voor hen zijn. De Smart Living dimensie lijkt echter zwaarder te wegen, waardoor bewoners overwegend positief zijn over de ontwikkeling van het Hart van Zuid. Deze thesis lijkt daarmee aan te sluiten bij bestaand onderzoek over gentrificatie in de Nederlandse context, doordat de relatief goede bescherming van huurders ervoor zorgt dat lokale bewoners ook kunnen meeprofiteren van de opwaardering in hun wijk.

Trefwoorden: Gentrificatie, Smart City, Smart Environment, Smart Living, Sociale Impact

Inleiding: de slimme stad, maar voor wie?

De smart city, het is een steeds populairder wordende term, en dat is ook niet gek want welke stad wil geen slimme stad zijn? De smart city moet steden duurzamer, efficiënter en gelukkiger gaan maken door nieuwe slimme technologieën toe te passen (Blauw & Martijn, 2019). Het meeste onderzoek naar slimme steden richt zich nog vooral op de technologische impact die slimme technologieën kunnen gaan hebben op het stadsleven (Hall, 2000; Nam & Pardo, 2011; Washburn et al., 2009). Er is echter een kleine, maar groeiende, literatuur dat zich ook bezighoudt met de sociale impact van smart city ontwikkeling (Beretta, 2018; Hollands, 2008). Want de slimme stad belooft veel, maar wie profiteert nu echt van de opkomst van smart cities? Smart cities lijken namelijk niet alleen de stad slimmer en efficiënter te maken, maar kunnen ook zorgen voor gentrificatie en de verdringing van lokale bewoners (Caragliu, Del Bo & Nijkamp, 2011; Hollands, 2008). Dat is opvallend aangezien smart cities steeds vaker worden gezien als een manier om een stad of wijk, naast een duurzame, ook een socio-economische impuls te geven (Manville et al. 2014). Deze thesis zal bijdragen aan de smart city literatuur door verder te onderzoeken wat de sociale effecten van smart cities zijn, waarin de focus vooral zal liggen op aan gentrificatie gerelateerde gevolgen. Daarnaast stelt deze thesis de vraag in hoeverre de slimme stad wel de 'ideale' setting is om naast duurzame en technologische, ook sociale en economische ontwikkeling te creëren. In deze thesis zal de gebiedsontwikkeling van het Hart van Zuid in Rotterdam-Zuid centraal staan, dat naast de toepassing van 13 slimme technologieën, een socio-economische boost aan dit gebied moet gaan geven (Projectbureau Hart van Zuid, 2011; Ruggedised, z.d.).

De definities van de slimme stad zijn zeer divers en kunnen erg uiteenlopen (Hollands, 2008; Kitchin, 2013; Nam & Pardo, 2011). De realisatie van nieuwe technologieën om processen in de stad intelligenter, verbonden en efficiënter te maken is belangrijk, maar ook het combineren van menselijk- en sociaal kapitaal om steden veiliger, leefbaarder en economisch weerbaarder te maken staat centraal in de slimme stad (Hall, 2000; Hollands, 2008; Manville et al., 2014; Nam & Pardo, 2011; Washburn et al., 2009). Bestaand onderzoek is echter kritisch over de sociale effecten van slimme steden, zo is de slimme stad volgens Hollands (2008), door haar focus op de creatieve klasse, vooral een gegentrificeerde stad, waarin lokale bewoners fysiek en symbolisch verdrongen kunnen worden. De bestaande literatuur lijkt echter geen rekening te houden met de brede definitie van de slimme stad. Volgens Manville et al. (2014) kan de slimme stad namelijk worden opgedeeld in zes dimensies. In het Hart van Zuid staan Smart Living en Smart Environment centraal, deze dimensies zullen dan ook centraal komen te staan in deze thesis. Zo zou de Smart Living dimensie, waarin het creëren van een cultureel bruisende stad centraal staat, wellicht kunnen zorgen voor fysieke- en symbolische verdringing. Maar het kan wellicht ook positieve gevolgen hebben, door de renovatie van verouderde voorzieningen en doordat bewoners weer trots kunnen zijn op hoe mooi hun wijk is geworden (Atkinson, 2015; Doucet, 2009; Doucet & Duignan, 2012; Manville et al., 2014). De Smart Environment dimensie, waarin verduurzaming centraal staat, kan enerzijds zorgen voor positieve gevolgen doordat het de leefbaarheid van de

wijk kan vergroten. Anderzijds kan deze dimensie ook negatieve effecten hebben, doordat het vormen van eco-gentrificatie kan veroorzaken en doordat het vaak moeilijk is om lokale bewoners te betrekken bij duurzaamheidsplannen (Beretta 2018; Dooling, 2009; Manville et al., 2014)

Deze thesis is een case studie die onderzoek doet naar de ontwikkeling van het Hart van Zuid, een groot gebiedsontwikkelingsproject in Rotterdam. Het gebied ligt in het stadsdeel Charlois, en moet het nieuwe stadshart van Rotterdam-Zuid gaan worden. Met de invulling van het project heeft het Hart van Zuid ook een sterk smart city karakter gekregen (Ruggedised, z.d.). Het Hart van Zuid moet namelijk allereerst een 'living lab' worden, waarin slimme technologieën worden getest om verdere smart city ontwikkeling in Rotterdam en Europa mogelijk te maken (Gemeente Rotterdam, z.d.). Er gaan in totaal 13 slimme technologieën geïmplementeerd worden om het gebied te verduurzamen en voor te bereiden op de toekomst (Ruggedised, z.d.). Naast de implementatie van nieuwe technologieën, krijgt het hele gebied een opwaardering, waarmee het Hart van Zuid ook het culturele centrum van Rotterdam-Zuid moet gaan worden (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Zo komt er een nieuw theater, kunstenpand, een grote bibliotheek, nieuwe horeca en ten slotte een olympisch 50 meter zwembad (Gemeente Rotterdam, 2018). Het Hart van Zuid moet naast het gebied verduurzamen ook de lokale, jonge bewoners, van Rotterdam-Zuid gaan inspireren (Projectbureau Hart van Zuid, 2011).

Kortom, de huidige literatuur is kritisch over de sociale effecten van slimme steden, waarin gentrificatie en verdringing een centrale rol spelen. De slimme stad kent echter vele dimensies en wellicht kunnen de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen verschillen in de manier waarop een stad slim is. Om meer inzicht te verkrijgen in wat voor effect de ontwikkeling van een smart city project heeft op haar lokale bewoners en in hoeverre deze effecten kunnen verschillen in de manier waarop een stad slim kan zijn, is de volgende onderzoeksvraag opgesteld:

Hoe ervaren lokale bewoners de ontwikkeling van het Hart van Zuid en in hoeverre kan het smart city karakter van het project, waarin Smart Living en Smart Environment centraal staan, zorgen voor aan gentrificatie gerelateerde gevolgen?

Dit onderzoek is van wetenschappelijk belang aangezien er nog weinig case studies zijn gedaan naar de sociale impact van smart city projecten. Daarnaast is dit een van de eerste grote smart city projecten in Nederland, en dus de eerste kans om te onderzoeken hoe de ontwikkeling van zo'n project er in de Nederlandse context uit ziet. Ten slotte is er een gat in de literatuur wat betreft de relatie tussen slimme steden en gentrificatie, waarin weinig bekend is over hoe deze relatie kan verschillen tussen de manieren waarop een stad slim kan zijn. Om dit verder te onderzoeken zijn in deze thesis drie deelvragen opgesteld die ingaan op de verschillende manieren van slim zijn. De deelvragen zullen worden besproken in het theoretisch kader.

Dit onderzoek is daarnaast van maatschappelijk belang aangezien er de aankomende jaren grote veranderingen gaan plaatsvinden in het stadsdeel Charlois en Rotterdam-Zuid. Het is

voor de lokale bewoners belangrijk dat ook hun stem wordt gehoord in zo'n grootstedelijk ontwikkelingsproject en dat zij van deze ontwikkeling kunnen meeprofiteren. De smart city moet een inclusieve stad zijn, waarin ook de belangen van de lokale, wellicht armere, bewoners behartigd worden. Ten slotte is dit onderzoek belangrijk voor lokale beleidsmakers, zodat zij meer inzicht kunnen krijgen in welke rol de lokale bewoners kunnen spelen in de ontwikkeling van Rotterdam als inclusieve slimme stad.

Theoretisch Kader: de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen in de slimme stad

In de volgende paragrafen zal het theoretisch kader van deze thesis worden gepresenteerd. Allereerst zal het concept de smart city, met haar verschillende dimensies, worden gedefinieerd. Vervolgens zal de rol van de creatieve klasse en gentrificatie in de slimme stad worden omschreven. Ten slotte zullen de eventuele aan gentrificatie gerelateerde gevolgen van Smart Living en Smart Environment uiteengezet worden.

Wat is een smart city?

De smart city, of ook wel de slimme stad genoemd, wordt regelmatig gebruikt om verschillende stedelijke ontwikkelingen te kunnen duiden (Hollands, 2008; Kitchin, 2013; Nam & Pardo, 2011). In het algemeen verwijst de smart city naar de integratie van nieuwe technologieën in de stad, om belangrijke infrastructuren en diensten intelligenter, verbonden en efficiënter te maken (Hall, 2000; Hollands, 2008; Kitchin, 2013; Nam & Pardo, 2011; Washburn et al., 2009). De smart city lijkt de laatste jaren echter ook vaak gecombineerd te worden met andere stedelijke doelstellingen, zoals steden veiliger, leefbaarder en economisch weerbaarder maken (Beretta, 2018; Manville et al., 2014). Zo heeft ook de Europese Unie een bredere blik op wat een smart city is, namelijk: "het idee van Smart Cities is geworteld in het creëren en combineren van menselijk kapitaal, sociaal kapitaal en ICT- infrastructuur, om grotere en duurzamere economische ontwikkelingen en een betere levenskwaliteit te creëren (Manville et al., 2014, p. 18). Deze definitie, die ook in het beleid van de Europese Unie centraal staat, zal worden gebruikt voor deze thesis. Deze definitie vormt namelijk een goede basis om sociale effecten van slimme steden te onderzoeken, het omvat een grote variëteit aan relevante smart city projecten, en ten slotte wordt een gedeelte van het Hart van Zuid gefinancierd door de Europese Unie (Ruggedised, z.d.).

De smart city is dus een vrij complex begrip en kan op veel manieren geïnterpreteerd worden (Hollands, 2008; Kitchin, 2013; Nam & Pardo, 2011). Om meer duidelijkheid en structuur aan dit complexe begrip te geven wordt het begrip door Manville et al. (2014) opgedeeld in zes dimensies: Smart Economy, Smart Mobility, Smart Environment, Smart People, Smart Living en Smart Governance. Het zijn zes verschillende manieren waarop een stad of een project 'slim' kan zijn. In het Hart van Zuid lijkt voornamelijk Smart Living en Smart Environment centraal te staan.

Het nieuwe stadshart van Rotterdam-Zuid moet namelijk een gezonde en veilige leefomgeving worden waarin cultuur een belangrijke rol gaat spelen (Gemeente Rotterdam, 2018). Daarnaast worden er 13 nieuwe slimme technologieën geïntroduceerd die ervoor moeten zorgen dat Rotterdam-Zuid duurzamer en groener wordt (Ruggedised, z.d.). Smart Living en Smart Environment zullen in deze thesis dan ook een handvat bieden om dieper in te gaan op wat de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen kunnen zijn van de ontwikkeling van het Hart van Zuid.

De definitie die centraal staat in het Europese beleid impliceert eigenlijk dat smart city projecten naast een technologische impact ook een sociaaleconomische impact moeten hebben. Dit idee staat ook centraal in het Hart van Zuid, waar wordt verwacht dat het project Rotterdam-Zuid een sociaaleconomische impuls zal gaan geven (Gemeente Rotterdam, 2018). Ondanks dat de sociale gevolgen van slimme steden steeds belangrijker worden, is er nog relatief weinig onderzoek gedaan naar wat de sociale gevolgen daadwerkelijk kunnen zijn (Beretta, 2018; Manville et al., 2014). In de volgende alinea zal allereerst worden uiteengezet wat het beperkte, maar bestaande, onderzoek zegt over de sociale gevolgen van slimme steden. Vervolgens zal in de volgende twee paragrafen worden uitgelegd hoe dit verder relateert aan de twee manieren van slim zijn: Smart Environment en Smart Living.

Aantrekken creatieve klasse en gentrificatie

Volgens Hollands (2008) zijn de sociale gevolgen van slimme steden vergelijkbaar met dat van de creatieve stad. En net zoals in de creatieve stad het aantrekken van de creatieve klasse belangrijk is, is in de slimme stad het aantrekken van 'smart people' belangrijk. Volgens Hollands (2008) zit er echter weinig verschil tussen de creatieve klasse en 'smart people', waardoor de sociale effecten van de creatieve stad vergelijkbaar zijn met dat van de slimme stad. Om verdere onduidelijkheid te voorkomen zal vanaf nu in deze thesis alleen nog de term 'creatieve klasse' gebruikt worden. De creatieve klasse kan worden omschreven als een groep hoogopgeleide professionals die in hun werk bezig zijn met het oplossen van moeilijke problemen of het creëren van nieuwe producten. Dit kunnen wetenschappers zijn, ontwerpers, architecten of mensen die bijvoorbeeld werken in de hightech sector, financiële dienstverlening en business management (Florida, 2005). Giffinger et al. (2007) voegt daaraan toe dat de creatieve klasse vooral bestaat uit mensen die graag leren, flexibel zijn en een kosmopolitisch gedachtengoed hebben.

De creatieve klasse kan om meerdere redenen een belangrijk rol spelen in de slimme stad. Allereerst is een goede sociale infrastructuur belangrijk om een succesvolle smart city te kunnen worden (Bartlett, in Boulton, Brunn & Devriendt, 2011). Deze hoogopgeleide professionals kunnen hier veel aan bijdragen, aangezien zij relatief makkelijker sociaal kapitaal kunnen creëren maar ook sneller van bestaand sociaal kapitaal kunnen profiteren (Bartlett, in Boulton, Brunn & Devriendt, 2011). Daarnaast is creativiteit een belangrijke drijfveer voor de slimme stad. Problemen in de stedelijke omgeving worden namelijk vooral opgelost door creativiteit, menselijk kapitaal en de samenwerking tussen relevante stakeholders (Caragliu, Del Bo & Nijkamp, 2011). Het

idee is dus vooral dat de creatieve klasse kan zorgen voor slimme en creatieve oplossingen voor grootstedelijke problemen (Boulton, Brunn & Devriendt, 2011; Caragliu, Del Bo & Nijkamp, 2011). Ten slotte versterkt het ontwikkelen van een smart city, met een grote creatieve klasse, de concurrentiepositie van een stad in de globale kenniseconomie (Plumb, Leverman & McGray, 2007).

Om als stad een slimme stad te worden kan het dus belangrijk zijn dat er een creatieve klasse aanwezig is of dat deze wordt aangetrokken. Het aantrekken van de creatieve klasse kan echter grote gevolgen hebben voor de lokale bewoners, doordat dit proces kan leiden tot gentrificatie (Hollands, 2008). Doff & van der Sluis (2017) definiëren gentrificatie als volgt: "Gentrificatie betreft een specifieke vorm van menging, namelijk het bevorderen van de instroom van 'kansrijke' huishoudens in 'armere' buurten waarmee de sociaaleconomische status van de buurt als geheel verhoogd wordt" (p.13). De komst van 'kansrijke' bewoners, wat mensen uit de creatieve klasse vaak zijn, kan volgens Hollands (2008) echter zorgen voor economische polarisatie tussen de nieuwkomers en de lokale bewoners. Dit uit zich voornamelijk in de strijd om stedelijke ruimte. Er moet letterlijk plaats gemaakt worden om de komst van de creatieve klasse mogelijk te maken (Hollands, 2008). Gentrificatie gaat daarom vaak gepaard met de verdringing van de lokale bewoners (Atkinson, 2015). Er kan hele directe verdringing plaatsvinden, doordat stadsbesturen of woningcorporaties ervoor kiezen om huurwoningen te slopen en duurdere koopwoningen voor 'kansrijke' bewoners terug te bouwen (Doff & van der Sluis, 2017). Maar verdringing kan ook geleidelijk aan gebeuren doordat huurprijzen snel stijgen in gentrificerende wijken, waardoor het voor de lokale bevolking te duur wordt om in de wijk te blijven wonen (Atkinson, 2015).

Kortom, de creatieve klasse kan een belangrijke rol spelen in de slimme stad. Het aantrekken en de komst van de creatieve klasse kan echter leiden tot gentrificatie en daarmee zorgen voor spanningen tussen nieuwe en lokale bewoners, wat zich kan uiten in de fysieke verdringing van de lokale bewoners. Dit brengt ons tot de eerste deelvraag:

- (1) In hoeverre is er sprake van gentrificatie en verdringingsgevolgen rondom het Hart van Zuid en hoe ervaren lokale bewoners dit?

Smart Living en aan gentrificatie gerelateerde gevolgen

De komst van de creatieve klasse kan dus leiden tot gevolgen die gerelateerd kunnen worden aan gentrificatie. Deze gevolgen kunnen echter breder zijn dan enkel de fysieke verdringing van lokale bewoners zoals eerder besproken is. In deze paragraaf zal de smart city dimensie Smart Living worden gedefinieerd en vervolgens zullen verschillende aan gentrificatie gerelateerde gevolgen die kunnen opspelen in de Smart Living dimensie worden uiteengezet.

Naast het inzetten op slimme technologieën is in de slimme stad ook het creëren van een aantrekkelijke leefomgeving belangrijk (Manville et al., 2014). De Smart Living dimensie representeert dit streven en wordt als volgt gedefinieerd: “Op ICT gebaseerde levensstijlen, gedrag en consumptie. Smart Living is ook gezond en veilig leven in een cultureel bruisende stad met verschillende culturele faciliteiten én omvat goede huisvesting en accommodaties. Smart Living wordt ook gelinkt aan hoge levels van sociale cohesie en sociaal kapitaal” (Manville et al., 2014, p. 28). De focus op culturele voorzieningen wordt vaak gebruikt als argument om de leefomgeving van een slimme stad te verbeteren (Hollands, 2008; Manville et al., 2014). Volgens Hollands (2008) is dit echter vooral een manier om als stad aantrekkelijker te worden voor de creatieve klasse. Om de creatieve klasse aan te kunnen trekken is het namelijk belangrijk dat er een leefomgeving is die bij hen in de smaak valt (Bridge & Dowling, 2001; Florida, 2005; Hollands, 2008; Zukin et al., 2009).

De aanwezigheid van culturele voorzieningen is echter niet de enige manier waarop een aantrekkelijke leefomgeving voor de creatieve klasse gekenmerkt kan worden. De smaak van de creatieve klasse kan ook worden omschreven als een zoektocht naar authenticiteit, waarbij de focus ligt op luxe, exclusieve en unieke producten (Zukin et al., 2009). In winkels moet er bijvoorbeeld een hippe, chique of trendy sfeer hangen (Zukin et al., 2009). Uit de gentrificatie literatuur blijkt dan ook dat de komst van de creatieve klasse vaak gepaard gaat met de verandering van commerciële ruimtes (Zukin et al., 2009). Ondernemingen die gericht zijn op lokale bewoners, maken plaats voor luxe boetiekjes, biowinkels en dure restaurants (Doucet, 2009). Dit zijn winkels die de smaak en de waarden van de creatieve klasse representeren (Meltzer & Schuetz, 2012; Zukin et al., 2009). De focus op Smart Living en het aantrekken van de creatieve klasse kan dus een grote invloed hebben op de stedelijke leefomgeving van de slimme stad.

Doordat nieuwe voorzieningen en commerciële ruimtes voornamelijk de smaak en de waarden van de nieuwkomers representeren kunnen lokale bewoners zich buitengesloten voelen. Zij krijgen hierdoor het gevoel dat aan hun middelen en behoeften niet meer wordt gedacht (Doucet & Duignan, 2012). De komst van deze nieuwe commerciële ruimtes en voorzieningen kunnen ervoor zorgen dat lokale bewoners zich niet meer thuis voelen in hun eigen wijk, wat ook wel symbolische verdringing wordt genoemd (Atkinson, 2015; Doucet, 2009). Bewoners krijgen het gevoel dat de wijk, waar zij vaak al jaren in wonen, niet meer hun is. De identiteit van de wijk kan dus ook veranderen door de komst van nieuwe voorzieningen en commerciële ruimtes. (Atkinson, 2015; Doucet, 2009). Daarnaast representeren deze nieuwe commerciële ruimtes en voorzieningen, naast de smaak en de waarden, ook de prijs van de creatieve klasse (Zukin et al., 2009). Wanneer lokale bewoners deze hogere prijzen niet kunnen betalen heeft dat invloed op de leefbaarheid van de wijk, wat uiteindelijk zelfs kan leiden tot fysieke verdringing (Atkinson, 2015).

Kortom, Smart Living is een belangrijk onderdeel van slimme steden waarin wordt ingezet op het aantrekkelijk maken van de leefomgeving om de creatieve klasse aan te kunnen trekken.

De smaak van de creatieve klasse komt echter niet per definitie overeen met dat van de lokale bewoners, wat kan resulteren in symbolische verdringing; het verlies van de identiteit van de wijk en zelfs tot fysieke verdringing van lokale bewoners. Dit brengt ons tot de tweede deelvraag:

(2) Hoe ervaren lokale bewoners de Smart Living dimensie van het Hart van Zuid?

Smart Environment, aan gentrificatie gerelateerde gevolgen en inclusiviteit

Naast fysieke verdringing kan gentrificatie dus ook zorgen voor symbolische verdringing, dat zich vooral uit in de Smart Living dimensie. In deze laatste paragraaf zullen de aan Smart Environment gerelateerde gevolgen van gentrificatie worden uiteengezet. Waarbij Smart Living vooral de focus op het creëren van een aantrekkelijke leefomgeving centraal staat, ligt bij Smart Environment de focus op het implementeren van duurzame technologieën in de stad. Smart Environment wordt door (Manville et al., 2014) als volgt gedefinieerd: “Smart Environment omvat slimme en duurzame energie, slimme energienetwerken, meetmethodes, het monitoren van verontreiniging, de renovatie van gebouwen en voorzieningen, groene gebouwen, groene stedelijke planning en het hergebruiken van hulpbronnen” (p.28). De implementatie van duurzame technologieën zijn voor de Europese Unie een belangrijk onderdeel in het streven naar een groenere, maar vooral ook competitievere economie (Manville et al., 2014). Naast dat Smart Environment een belangrijke rol speelt in het Hart van Zuid, is het ook de meest voorkomende smart city dimensie in Europese slimme steden (Manville et al., 2014).

Het inzetten op de Smart Environment dimensie kan verschillende aan gentrificatie gerelateerde gevolgen hebben. Allereerst kan de inzet op slimme projecten leiden tot eco-gentrificatie (Dooling, 2009). Eco-gentrificatie refereert naar de ontwikkeling van nieuwe groene (publieke) ruimtes, die vervolgens leiden tot de verdringing of exclusie van economisch kwetsbare bewoners uit de wijk (Dooling, 2009). Eco-gentrificatie kan vooral ontstaan wanneer stadsontwikkelingsplannen gericht zijn om specifieke sociale groepen naar een wijk te trekken door gebruik te maken van groen (Dooling, 2009). Nieuwe publieke groene ruimtes kunnen dan ook bewust worden ingezet om de huizenwaarden van bepaalde buurten te verhogen of om een buurt aantrekkelijker te maken voor de creatieve klasse (Beretta, 2018; Dooling, 2009). De ontwikkeling van nieuwe (publieke) ruimtes kan een positieve impact hebben op lokale bewoners wanneer zij daarvan kunnen meeprofiteren. Wanneer zij echter het gevoel hebben daar niet welkom te zijn, of wanneer groene ontwikkelingen leiden tot fysieke verdringing kan er dus ook eco-gentrificatie ontstaan en kan de ontwikkeling van groene (publieke) ruimtes een negatieve impact hebben op lokale bewoners (Atkinson, 2015; Beretta, 2018; Dooling, 2009).

Naast eco-gentrificatie kunnen er ook vragen worden gesteld over de inclusiviteit van slimme duurzame projecten. In de gentrificatie literatuur is het thema inclusiviteit belangrijk, aangezien inclusiviteit vragen stelt over in hoeverre lokale bewoners kunnen meeprofiteren van

de opwaardering van hun wijk. In de Smart Environment dimensie refereert het thema inclusiviteit naar in hoeverre duurzame slimme projecten in staat zijn om de meest kwetsbare groepen, zoals relatief arme mensen, ouderen en migranten te kunnen betrekken (Beretta, 2018). Slimme duurzame projecten kunnen weinig sociale effecten hebben, wat ervoor kan zorgen dat dit soort projecten weinig toegevoegde waarden heeft voor lokale bewoners (Beretta, 2018). Daarnaast speelt het economische ook een belangrijke rol. De inzet op duurzame technologieën is voor de Europese Unie een belangrijke manier om nieuwe werkgelegenheid te creëren en om de Europese economie competitief te houden (Manville et al., 2014). Uit Hollands (2008) blijkt echter dat de niet-creatieve klasse vaak weinig kennis heeft over dit soort vakgebieden en dat zij moeilijk aansluiting kunnen vinden bij deze nieuwe, duurzame economie. Het idee is dat dit soort duurzame slimme projecten ook een economische impuls moeten geven aan de buurt, maar je kunt je dus afvragen in hoeverre dat ook voor de lokale bewoners mogelijk is. Ten slotte is het van belang waar dit soort duurzame slimme projecten van worden betaald. Wanneer de nieuwe plannen bekostigd worden door bijvoorbeeld een belastingverhoging, is het wellicht lastig te verdedigen dat dit soort projecten gunstig zijn voor alle sociale groepen (Beretta, 2018).

Kortom, het inzetten op nieuwe duurzame technologieën en dus de ontwikkeling van slimme duurzame projecten kunnen positieve gevolgen hebben voor de lokale bewoners wanneer zij betrokken worden en wanneer zij hiervan mee kunnen profiteren. Dit soort projecten kunnen echter ook leiden tot eco-gentrificatie, waardoor lokale bewoners zich wellicht niet meer thuis voelen in hun wijk of zelfs gedwongen worden om hun wijk te verlaten. Dit leidt ons tot de derde en laatste deelvraag:

(3) Hoe ervaren de lokale bewoners de Smart Environment dimensie van het Hart van Zuid?

Methode: een kwalitatieve studie naar de gentrificatie ervaringen van lokale bewoners

Deze thesis is een case studie naar de ontwikkeling van het Hart van Zuid en hoe de lokale bewoners van het stadsdeel Charlois dit project met een smart city karakter ervaren. Er wordt in deze thesis getracht een diepgaande beschrijving te maken van hoe de lokale bewoners de ontwikkeling van het Hart van Zuid ervaren, om zo meer inzicht te krijgen in wat voor rol gentrificatie speelt in smart city projecten en om erachter te komen in hoeverre smart city projecten ook voor de lokale bewoners een sociaaleconomische impuls kunnen geven. Door de ervaringen van lokale bewoners centraal te stellen kan er verder worden gekeken dan de intenties van de gemeente of projectontwikkelaars en kan er onderzocht worden wat voor effect het Hart van Zuid daadwer-

kelijk heeft op de lokale bewoners. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van semi-gestructureerde interviews, zodat de thema's uit het theoretisch kader aan bod kunnen komen, maar er tegelijkertijd ook ruimte is voor eigen inbreng van respondenten.

In een tijdsbestek van drie weken zijn acht verschillende buurtbewoners uit Charlois geïnterviewd. Er waren een aantal punten belangrijk bij de selectie van de respondenten. Allereerst was het belangrijk dat de respondenten daadwerkelijk in Charlois wonen. Hoewel de ambities van dit project groot zijn en het heel Rotterdam-Zuid moet bereiken is besloten om het onderzoek te beperken tot waar het Hart van Zuid daadwerkelijk wordt gerealiseerd. Een andere vereiste was dat de respondenten minimaal vijf jaar in het stadsdeel Charlois wonen. Het is namelijk belangrijk dat de respondenten de wijk goed kennen en dat zij echt de situatie van voor, tijdens en na de ontwikkeling van het Hart van Zuid kunnen omschrijven. Om geschikte respondenten te kunnen vinden is er gekozen om bewoners te benaderen op een, vanuit de gemeente georganiseerde, informatieavond over de ontwikkeling van het Hart van Zuid. Uiteindelijk zijn vijf van de acht respondenten op deze informatieavond geworven. Drie van deze respondenten waren echter zeer betrokken bij de ontwikkelingen, waarvan twee een belangrijke rol in de bewonerscommissie van het Hart van Zuid hebben. Daarnaast was deze groep van vijf respondenten vrij homogeen qua leeftijd en woonden zij vooral binnen en in de directe omgeving van het Hart van Zuid. Om meer verscheidenheid in betrokkenheid, leeftijd en de woonomgeving te krijgen zijn de overige drie respondenten geworven vanuit het eigen netwerk van de onderzoeker.

Om zoveel mogelijk informatie te kunnen verzamelen over de impact van het Hart van Zuid is getracht om de diversiteit in leeftijd, afkomst en woonplaats binnen Charlois zo groot mogelijk te maken. Van de acht bewoners die zijn geïnterviewd zijn er zes geboren op Rotterdam-Zuid. De respondenten wonen van vijf tot 55 jaar lang in het stadsdeel Charlois. Van de acht respondenten zijn er vier vrouw en vier man. Drie respondenten wonen in het Hart van Zuid zelf. Drie respondenten wonen in de directe omgeving; wat binnen een straal van 100 meter is. De overige twee respondenten wonen dieper in de wijk. Op deze manier is geprobeerd een beeld te schetsen van wat voor impact het Hart van Zuid binnen, net buiten, en dieper in de wijk kan hebben. Ten slotte zijn ook beleids- en ambitiedocumenten van de gemeente Rotterdam over het Hart van Zuid geanalyseerd om meer inzicht te verkrijgen over beweegredenen van de gemeente, de ambities van het project en waarom het dit stadsdeel een impuls kan gaan geven.

	Resp 1	Resp 2	Resp 3	Resp 4	Resp 5	Resp 6	Resp 7	Resp 8
<i>Naam</i>	Marcel	Wessel	Anneke	Elizabeth	Nikki	Erik	Laura	Nigel
<i>Leeftijd</i>	62	25	80	82	72	60	67	35
<i>Beroep</i>	Evenementen planner	Student	Pensioen	Pensioen	Pensioen	Journalist	Sociaal werker	Sociaal werker
<i>Jaar in Charlois</i>	35 jaar	5 jaar	35 jaar	57 jaar	20 jaar	10 jaar	14 jaar	35 jaar

<i>Nabijheid HvZ</i>	Dieper in de wijk	Nabij HvZ	Rondom HvZ	In HvZ	Rondom HvZ	In HvZ	In HvZ	Dieper in de wijk
--------------------------	----------------------	-----------	---------------	--------	---------------	--------	--------	----------------------

Tabel 1. Overzicht respondenten en achtergrondkenmerken.

Alle interviews zijn afgenomen bij respondenten thuis en duurden tussen 45 en 90 minuten. Om de interviews richting te geven is er gebruik gemaakt van een topiclijst. De topics zijn van tevoren opgesteld en zijn afkomstig uit de eerder besproken literatuur. De topics zijn daarnaast een weerspiegeling van de opgestelde deelvragen uit het theoretisch kader. De vijf hoofdtopics die zijn gebruikt zijn: leven in stadsdeel Charlois, Hart van Zuid, aantrekken creatieve klasse en verdringing, Smart Living en Smart Environment. Onder deze topics zijn zeven tot negen vragen opgesteld waarmee dieper wordt ingegaan op de topics. De volledige topiclijst, met alle vragen, is te vinden in bijlage 1. De interviews zijn verder getranscribeerd en geanalyseerd met behulp van ATLAS. Ti 8.0. Om overkoepelende thema's en trends in de interviews te kunnen vinden zijn alle acht interviews handmatig gecodeerd. Een voorbeeld van zo'n code is: Algemene ervaring HvZ – Positief – Aantrekken nieuwe mensen. Op deze manier kunnen de verschillende respondenten die dit vinden gegroepeerd worden, waardoor het inzichtelijk kan worden gemaakt in hoeverre verschillende respondenten bepaalde onderwerpen hetzelfde, of juist anders ervaren. Ten slotte zijn de echte namen van de respondenten veranderd in fictieve namen, zodat de interviews niet te herleiden zijn naar de respondenten en dus de privacy van de deelnemers beschermd kan worden.

Rotterdam-Zuid en het stadsdeel Charlois

Om een beeld te krijgen van in wat voor wijk het Hart van Zuid wordt gerealiseerd, wordt in deze paragraaf de geschiedenis van Charlois en de grootstedelijke problematiek die in dit stadsdeel speelt behandeld. Zo'n honderd jaar geleden was Rotterdam-Zuid nog open polder met stukken agrarisch land, waardoor dit stukje Rotterdam later de bijnaam kreeg van boerenzij (Steenhuis, 2017). Rotterdam-Zuid hoorde dan ook niet helemaal bij Rotterdam, er was hier een andere mentaliteit en het leven op Zuid ging dan ook wat trager (Steenhuis, 2017). Rond 1900 breidde de haven uit en groeide Rotterdam snel. In 25 jaar tijd vestigden ongeveer 200.000 nieuwe havenarbeiders zich in Rotterdam (Oudshoorn, z.d.). Om ruimte te bieden aan deze nieuwe arbeiders werden de gemeentes op Rotterdam-Zuid geannexeerd zodat hier nieuwe woonwijken gebouwd konden worden. Het gevolg is dat er op Zuid relatief veel dichtbevolkte wijken zijn met kleine goedkope woningen (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Tegenwoordig wonen er zo'n 68.000 mensen in het stadsdeel Charlois (Buurtmonitor, 2019). Het stadsdeel is zeer multicultureel, zo'n 65% van de bewoners heeft een migratie achtergrond. Ook wonen er veel arbeiders uit Centraal- en Oost-Europese landen in Charlois (Buurtmonitor, 2019). Het gemiddelde, gestandaardiseerde

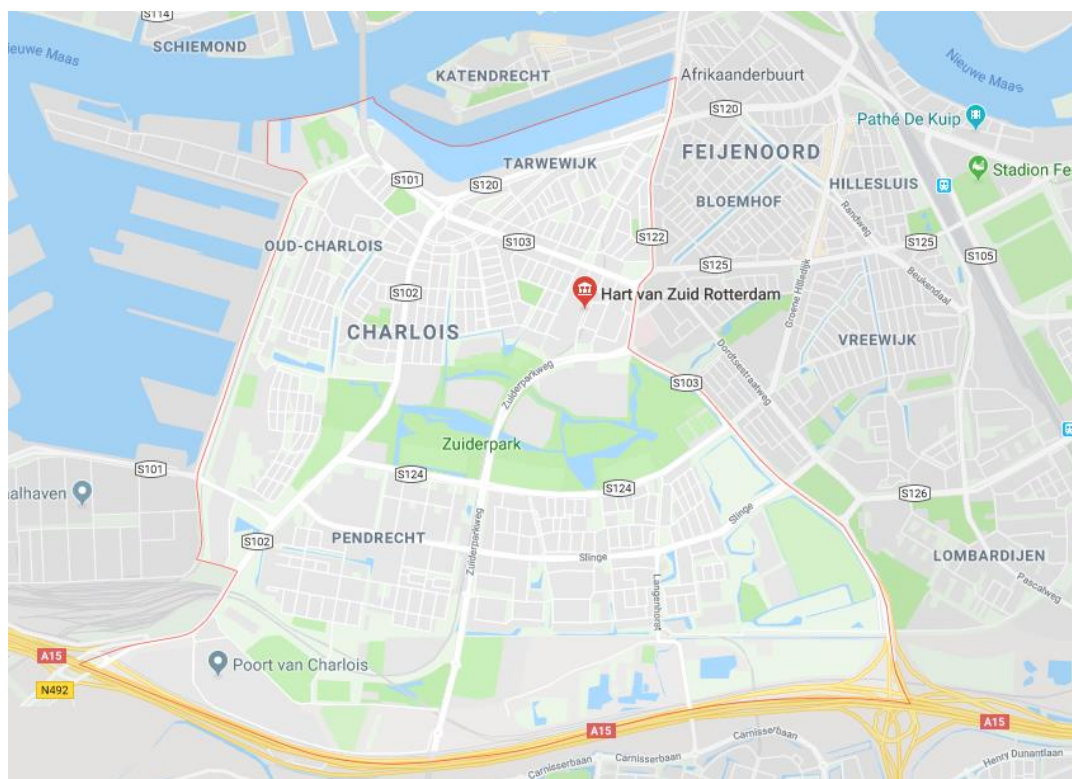
besteedbaar inkomen in Charlois is 18,500 euro. Dat is lager dan het Rotterdams gemiddelde van 21,700 euro (Buurtmonitor, 2019).

Er zijn verder een aantal grootstedelijke problemen die spelen in Charlois. Zo speelt armoede een grote rol in dit stadsdeel (Idem Rotterdam, 2017). Er zijn relatief veel eenoudergezinnen die problemen hebben om rond te komen. Ook is er een relatief hoge werkloosheid in Charlois, ongeveer 9,4% van de bewoners is volledig werkloos of op zoek naar werk, terwijl het Rotterdams gemiddelde op 7% ligt (Gemeente Rotterdam, 2009; Idem Rotterdam, 2017). Doordat er veel doorgangs- en instroomwijken in Charlois zijn, zijn er ook problemen wat betreft de sociale controle en sociale cohesie. Veel opwaarts mobiele groepen verlaten Rotterdam-Zuid dan ook (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Rotterdam-Zuid en het stadsdeel Charlois heeft door de armoede en andere sociale problemen bovendien nog steeds last van een slecht imago (Gemeente Rotterdam, 2009). Dit maakt het voor het stadsdeel moeilijk om mensen en bedrijven van buitenaf naar het gebied te trekken, wat tevens effect heeft op de woningmarkt en de socio-economische positie van Charlois (Projectbureau Hart van Zuid, 2011; Gemeente Rotterdam, 2009).

Het Hart van Zuid

Om meer begrip te krijgen over wat het Hart van Zuid kan betekenen voor dit stadsdeel zal in deze paragraaf de plannen van het Hart van Zuid en de beweegreden en ambities van de gemeente Rotterdam worden uiteengezet. De gemeente Rotterdam heeft een lange tijd de wens gehad om de wijken in Zuid te verbinden en rondom het Zuidplein gebied een echt stadscentrum te creëren (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Het gebied is het natuurlijke centrum waar de wijken van Rotterdam-Zuid samenkomen en heeft daarnaast al veel belangrijke voorzieningen (Projectbureau Hart van Zuid; Steenhuis, 2017). Toch wordt het Zuidplein door haar verschillende stijlen als onsamenhangend en onvriendelijk ervaren; het is geen fijne plek om te verblijven (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Om een echt volwaardig stadscentrum te realiseren is in 2011 de basis gelegd voor het Hart van Zuid en is er een besluit genomen over de investeringen, ambitie en aanbestedingsprocedure van het project (Gemeente Rotterdam, 2014). Het project bestaat allereerst uit het verbeteren van de openbare ruimte door nieuw groen toe te voegen, het gebied voetgangersvriendelijker te maken en de gebouwen aantrekkelijker te maken (Gemeente Rotterdam, 2014). Daarnaast worden er veel nieuwe voorzieningen toegevoegd aan het gebied, zoals een professioneel 50 meter bad, een nieuw theater, kunstenpand, bibliotheek en nieuwe horecagelegenheden. Bovendien wordt het ov-knooppunt verbeterd, het winkelcentrum Zuidplein wordt gerenoveerd en het evenementencentrum Ahoy krijgt een uitbreiding (Gemeente Rotterdam, 2014). Met behulp van onderzoeks- en innovatieprogramma Horizon 2020 van de Europese Unie worden in het Hart van Zuid ook 13 slimme technologieën toegepast (Ruggedised, z.d.). Rotterdam is hiermee de coördinator van het Ruggedised project, dat slimme oplossingen op het gebied van energie, transport en digitale technologie test in drie 'lighthouse' steden in

Europa (Ruggedised, z.d.). Er komt bijvoorbeeld een *geothermal grid*, dat een slimme warmte en koude opslag is waardoor dit tussen de gebouwen in het Hart van Zuid herverdeeld kan worden. Daarnaast komt er ook slimme en efficiënte straatverlichting, *smart waste management* en zelfs de bestrating krijgt warmte/koude collectoren (Ruggedised, z.d.). Het Hart van Zuid wordt daarmee een *living lab* voor smart city initiatieven, die eventueel later op de hele stad toegepast kunnen worden (Gemeente Rotterdam, z.d.)

Figuur 2: de locatie van het Hart van Zuid in het stadsdeel Charlois

De stad Rotterdam heeft grote ambities met het Hart van Zuid en het project moet een serieuze impuls gaan geven aan Rotterdam-Zuid (Gemeente Rotterdam, 2014). Het moet een *launchpad* worden voor heel de omgeving. Zo moeten de voorzieningen, met een vrij culturele en professionele uitstraling, de lokale, jonge bewoners, van Rotterdam-Zuid inspireren (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). En het moet ervoor zorgen dat de nieuwe jonge middenklasse niet uit de wijk vertrekt, maar ook een plek op Zuid kan vinden (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Het Hart van Zuid wil de vrijetijds- en culturele voorzieningen als aanjager gebruiken voor verdere stedelijke economische ontwikkeling in Rotterdam-Zuid. Daarnaast moet het project ook een impuls geven aan het midden- en kleinbedrijf en kansen creëren voor nieuwe ondernemingen in het gebied (Projectbureau Hart van Zuid, 2011). Het Hart van Zuid combineert gebiedsontwikkeling en verduurzaming om zich naar eigen zeggen voor te bereiden op de toekomst (Ruggedised, 2018)

Resultaten: de ervaringen en percepties van lokale bewoners uit het stadsdeel Charlois

In de volgende paragrafen zullen de perspectieven van de bewoners van en rondom het Hart van Zuid worden gepresenteerd. Door te focussen op de ervaringen van lokale bewoners wordt getracht te onderzoeken in hoeverre smart city ontwikkeling kan leiden tot gentrificatie en in hoeverre deze ontwikkelingen gunstig zijn voor de lokale bewoners. Vijf belangrijke topics zullen in meer detail worden onderzocht: gentrificatie in Rotterdam-Zuid en de ontwikkeling van het Hart van Zuid, de komst van de creatieve klasse, de focus op Smart Living in het Hart van Zuid, de focus op Smart Environment in het Hart van Zuid en ten slotte het Hart van Zuid als bubbel. De vijf topics laten zien hoe het Hart van Zuid ervaren wordt, maar ook hoe de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen kunnen verschillen in de manieren waarop een stad slim kan zijn.

Gentrificatie in Rotterdam-Zuid en de ontwikkeling van het Hart van Zuid

Uit de gesprekken met lokale bewoners werd allereerst duidelijk dat Rotterdam-Zuid en Charlois de afgelopen jaren sterk aan het veranderen zijn door ingrepen van de gemeente. Waarbij sommige bewoners dit sterk lijken te waarderen zijn anderen kritischer over nieuwe plannen die in hun wijk worden gerealiseerd. De respondenten werden allereerst bevraagd over hoe zij van het leven in Charlois vinden. De meeste bewoners lijken met redelijk veel plezier in hun wijk te wonen. Zij omschrijven Charlois vooral als multicultureel en prijzen de centrale ligging en goede bereikbaarheid, de vele voorzieningen in het Zuidplein gebied en het Zuiderpark, dat het grootste stadspark van Rotterdam is. De respondenten wonen ook al relatief lang in Charlois, gemiddeld zo'n 25 jaar, wat redelijk opvallend is voor een wijk dat een negatief stigma heeft en wordt omschreven als een 'doorgangs- en instroomwijk'. Problemen die respondenten in de wijk ervaren zijn is het gebrek aan gemeenschapsgevoel, vuil op straat en verouderde voorzieningen.

Volgens de respondenten is er sinds een aantal jaar geleden veel aan het veranderen op Rotterdam-Zuid. Bewoners refereren naar de ontwikkelingen in Katendrecht en op de Kop van Zuid, wat andere 'opgewaardeerde' en gegentrificeerde wijken in Rotterdam-Zuid zijn. De bewoners ervaren dat 'de stad', zoals in Zuid het centrum van Rotterdam wordt genoemd, steeds meer hun kant op komt. De ontwikkeling van het Hart van Zuid is volgens de bewoners daar dan ook een onderdeel van. Een respondent vertelt: 'Dus ik denk wel dat ja... het begon bij Katendrecht, nu zijn ze Oud-Charlois al aan het vernieuwen, en straks waarschijnlijk de gebiedsontwikkeling bij Feyenoord, dus ik dacht dit past wel binnen het beleid van het gemeente ja'' (Wessel, Interview 2, Student, 25 jaar). De respondenten lijken daarmee op de hoogte te zijn van het Rotterdamse beleid van de afgelopen jaren om 'achtergestelde' wijken op een top-down manier te opwaarderen en gentrificeren.

De meeste bewoners die zijn geïnterviewd zijn over het algemeen blij met de realisatie van het Hart van Zuid. Van de acht respondenten waren er vijf bewoners die in grote lijnen tevreden zijn over de nieuwe plannen. De verouderde voorzieningen zijn nodig aan vervanging toe en bewoners hopen dat er meer leven op straat komt. Vooral de respondenten die rondom het Hart van Zuid wonen, lijken erg enthousiast te zijn. Zij kunnen direct meeprofiteren maar kunnen zich ook terugtrekken uit de hectiek. Drie bewoners zijn wat kritischer, waarvan twee de plannen eigenlijk te groots en te hectisch vinden. Deze bewoners wonen dan ook op het Hart van Zuid zelf. De andere kritische respondent, woont dieper in de wijk, en vindt vooral dat het geld op een andere manier beter besteed had kunnen worden. Uit de volgende quote blijkt dat de ontwikkeling van het Hart van Zuid leidt tot enthousiasme bij sommige lokale bewoners:

Oh ja, dan zal het wel fantastisch gaan worden denk ik. Zoals het er nu op de plannen uit ziet, vooral hier bij de Gooilandsingel he, het zal hier heel fijn en prettig worden. En de bedoeling is dus om de mensen ook in de buurt te houden, dat het echt een uitgaansgebied wordt, met horeca, bioscoop, kunstenpand en Ahoy. Nou ik denk dat het... het is heel positief, zo zie ik het (Nikki, Interview 5, Pensioen, 72 jaar).

Naast de veranderingen die bewoners ervaren in Charlois en de komst van het Hart van Zuid lijkt de komst van de creatieve klasse ook een onderwerp te zijn dat speelt onder de lokale bewoners. In de volgende paragraaf zal dieper worden ingegaan op de komst van de creatieve klasse.

Nieuwe bewoners op Zuid: verdringing of is de creatieve klasse welkom?

In het algemeen lijkt het aantrekken van de creatieve klasse positief te worden ervaren door de geïnterviewde bewoners. Allereerst merken alle respondenten dat in hun wijk veel aan het veranderen is wat betreft het woningbeleid en woningaanbod. De geïnterviewde bewoners vertellen dat van veel huurwoningen koopwoningen worden gemaakt, dat meerdere woningen worden opgebroken om er één appartement van te maken en dat de huur- en koopprijzen sterk stijgen in de buurt. Sommige respondenten hebben zelf ook het aanbod gekregen om hun eigen woning op te kopen, maar zij konden dat niet betalen. Volgens de respondenten willen ze vooral mensen met een beter inkomen naar hun wijk trekken. Zo vertelt een mevrouw: “Ze willen het hier gewoon gaan veranderen, dat mensen met een beter inkomen, gezinnen, betere huizen, koophuizen, dat die hier komen wonen. Daar zijn ze mee bezig” (Anneke, Interview 4, Pensioen, 80 jaar).

Het aantrekken van de creatieve klasse wordt in de bestaande literatuur voornamelijk gerelateerd aan de verdringing van lokale bewoners. Toch zijn de meeste respondenten juist positief te zijn over de (eventuele) komst van kapitaalkrachtige bewoners in Charlois. De respondenten benoemen verschillende argumenten over waarom zij juist positief zijn over deze ontwikkeling. Zo zouden meer kapitaalkrachtige bewoners in de wijk goed zijn voor de ondernemers en

de lokale economie. Doordat de nieuwkomers sneller kopen, kopen zij letterlijk een belang in de wijk, wat voor meer betrokkenheid zou kunnen zorgen. Volgens sommige respondenten is de komst van de creatieve klasse goed voor de balans in de wijk en zou het zelfs voor meer gezelligheid kunnen zorgen. En ten slotte kunnen wat luxere woningen ervoor zorgen dat lokale bewoners die een stap in hun wooncarrière willen maken niet per se de wijk uit hoeven. De volgende quote laat zien hoe een lokale bewoner merkt dat de buurt in positieve zin is veranderd door de komst van nieuwe bewoners:

Ja, als je vroeger langsliep hé, en je zag de woningen... die waren afgedekt met karton of met gipsplaten, je zag veel post in brievenbussen of je zag lakens voor de ramen hangen. Nou dat is geen gezicht natuurlijk. Maar nu ze de huizen hebben verbouwd, ja, nu ziet de straat er helemaal anders uit. Ja. De mensen die er nu komen wonen... dat zijn misschien ook andere mensen denk ik'' (Nikki, Interview 5, Pensioen, 72 jaar).

De respondenten lijken dus ook niet bang te zijn voor verdringing of exclusie. Van de acht respondenten, gaf maar één bewoner aan bang te zijn om uit zijn wijk verdrongen te worden. Dit had vooral te maken met de snel stijgende huurprijzen om hem heen, waardoor hij eigenlijk niet meer zou kunnen verhuizen. Dat op één bewoner na, geen enkele bewoner bang is om verdrongen te worden kan op drie manieren worden verklaard. Allereerst zijn huurders in de Nederlandse context relatief goed beschermd, waardoor de huurprijzen van lokale bewoners niet zo snel stijgen als dat van nieuwkomers. Een respondent liet bijvoorbeeld weten dat huurders om hem heen bijna het dubbele betalen dan dat hij doet. Ten tweede lijkt gentrificatie nog in een beginnende fase te zijn, waarbij de gevolgen vooral erg plaatsgebonden zijn. Woningcorporaties kiezen er bijvoorbeeld voor om een specifieke straat aan te pakken, waardoor de gevolgen vooral daar gevoeld worden. Ten slotte hebben vijf van de acht respondenten een relatief oudere leeftijd, waardoor zij wellicht minder snel geneigd zijn om een andere woning te zoeken in de wijk en dus minder snel in aanraking komen met de negatieve gevolgen.

De Smart Living dimensie en de komst van nieuwe voorzieningen: profiteren de lokale bewoners mee?

De respondenten zijn, naast de komst van de creatieve klasse, in het algemeen ook positief over de Smart Living dimensie van het project. Het Hart van Zuid moet een bruisend cultureel stadscentrum gaan worden en ondanks dat het project nog niet af is lijken de geïnterviewde respondenten deze visie wel te herkennen. De respondenten omschrijven de nieuwe voorzieningen allereerst als erg mooi, modern en luxe, wat overeen lijkt te komen met de smaak van de creatieve klasse. Daarnaast denken de meeste respondenten dat het Hart van Zuid echt een centrum gaat worden waarin het fijn wordt om te verblijven. Een respondent fantaseert al over hoe het eind-

resultaat eruit gaat zien: “Ja ik denk wel dat het echt aantrekkelijk gaat worden, een soort lijnbaan gevoel, dat je dan lekker rond kan lopen, dat idee heb ik in mijn hoofd. Of dat je daar lekker in de avond, als het zonnetje schijnt, een biertje kan gaan halen. Meer gezelligheid, meer leven op straat” (Laura, Interview 7, Sociaal Werker, 67 jaar).

Op het moment van het onderzoek waren het nieuwe 50 meter zwembad en de nieuwe horecavoorzieningen gerealiseerd. De meeste respondenten zijn erg blij met deze nieuwe voorzieningen en vinden het aanwinsten voor de wijk. Van de acht respondenten maken er drie welkelijks gebruik van het nieuwe 50 meter bad. En zes respondenten laten weten regelmatig de nieuwe horecagelegenheden te bezoeken of plannen te hebben gemaakt om dit binnenkort te gaan doen. De nieuwe voorzieningen lijken dus ook door de lokale bewoners gewaardeerd en gebruikt te worden. Dit is in tegenstelling tot wat in de besproken literatuur wordt gesteld. Nieuwe voorzieningen in gentrificerende wijken representeren namelijk vaak de smaak van de creatieve klasse, waardoor lokale bewoners het gevoel kunnen krijgen dat deze niet voor hen zijn. De bewoners omschrijven de nieuwe voorzieningen van het Hart van Zuid wel als luxe en modern, maar dit lijkt hen niet tegen te houden om ze regelmatig te bezoeken, waaruit blijkt dat nieuwe voorzieningen dus ook in de smaak vallen van de niet-creatieve klasse kunnen vallen.

De ontwikkeling van Smart Living en de komst van nieuwe voorzieningen in het Hart van Zuid zorgen er bij sommige bewoners zelfs voor dat zij eindelijk weer trots kunnen zijn op dat zij in Charlois wonen. De luxere voorzieningen, het opknappen van de buitenruimte en de goede horeca zorgen volgens deze respondenten ervoor dat Rotterdam-Zuid weer aantrekkelijk wordt voor mensen van buitenaf. Zij hopen dat dit project ervoor zorgt dat mensen Rotterdam-Zuid weer een kans geven en dat zij komen kijken wanneer het project klaar is. Alle respondenten laten namelijk weten dat Charlois kampt met een groot imago probleem. De meeste geïnterviewde bewoners denken dan ook dat dit project veel invloed kan gaan hebben op hoe de rest van Rotterdam kijkt naar Zuid. Het veranderende imago en gevoel van trots lijkt overeen te komen met bestaande literatuur over beginnend gentrificerende wijken, waarin bewoners nog relatief weinig negatieve ervaringen hebben en vooral blij zijn dat hun wijk eindelijk wordt opgeknapt en dat anderen weer een positief beeld krijgen van hun wijk. De volgende quote laat zien hoe het Hart van Zuid een lokale bewoner weer trots maakt om in Charlois te wonen:

Ik kijk er zeer positief tegen aan eigenlijk, die verhalen en als je de tekeningen in de krant ziet. Ja misschien ben ik, dat ik dalijk gewoon trots kan zijn dat ik in Rotterdam-Zuid woon. Kijk Rotterdam-Zuid heeft ook bij de gemeente en bij een hoop Rotterdammers er een beetje bijgehangen. (...) Het plan trekt misschien ook mensen aan die eerst antipathie hadden om hier te gaan wonen. Als er ook wat woningen bijkomen die wat duurder zijn, denk ik dat ze hier best wel in de buurt willen wonen, met een prachtig Ahoy, prachtig nieuw theater, goede horeca, nieuwe bioscoop, kijk zulke dingen zijn gewoon goed voor de wijk en voor Rotterdam. (Marcel, Interview 1, Evenementenplanner, 62 jaar).

Ondanks dat de meeste respondenten gebruik maken van de nieuwe voorzieningen, en dus ook in de smaak vallen bij de lokale bewoners, zijn er wel zorgen over de hoge prijzen die worden gehanteerd. Vooral de nieuwe horeca wordt als duur ervaren, wat voor veel bewoners een barrière vormt om er vaker naar toe te gaan. Het oude buurtcafé, dat nu vervangen is door een aantal hippere restaurants en cafés, was erg toegankelijk voor de lokale bewoners. Nu moeten de bewoners vooral hun momenten kiezen om ernaartoe te gaan. Zo vertelt de volgende respondent: "Als het wat goedkoper was zouden wij er meer gebruik van maken. Net als Lisa (nieuw restaurant), het is wel hartstikke leuk, maar ik vind het best wel duur. Het is de vervanging van Champs Elysees (oude buurtcafé), maar daar zaten we veel meer, elke maand zaten wij daar zeker wel" (Laura, Interview 7, Sociaal Werker, 67 jaar). De dure prijzen lijken overeen te komen met de bestaande literatuur, waarin wordt gesteld dat de nieuwe voorzieningen naast de smaak en waarden ook de prijs van de creatieve klasse representeren. Het lijkt echter vooral een barrière te vormen om niet vaker gebruik te maken van de nieuwe horeca, waardoor je dus zou kunnen stellen dat er geen sprake is van daadwerkelijke verdringing.

De Smart Environment dimensie: 13 duurzame technologieën en vergroening, maar wat zegt het de bewoners?

Ondanks dat de lokale bewoners Smart Living positief lijken te ervaren, zijn de respondenten een stuk kritischer over de Smart Environment dimensie. De implementatie van duurzame slimme technologieën vormen een belangrijk onderdeel van het project, maar geen van de geïnterviewde bewoners blijkt echt op de hoogte te zijn van deze verduurzamingsplannen. Sommige respondenten hadden er wel eens van gehoord, maar konden niks concreets opnoemen. De bewoners lijken dan ook niet betrokken te zijn of betrokken te worden bij de verduurzaming van hun wijk. Dit kan op twee manieren worden verklaard. Allereerst blijkt er, vanuit de bewoners, sowieso weinig interesse te zijn over verduurzaming. Alle respondenten waren namelijk zeer kritisch over welke rol Nederland hierin kan spelen, zij hebben het gevoel dat het weinig zin heeft en maken zich vooral zorgen over de hoge kosten. Het kan ook betekenen dat bewoners het idee hebben dat de nieuwe technologieën weinig (sociale) effecten hebben en dus eigenlijk niet voor hen zijn. Sommige respondenten lieten dan ook weten dat zij het idee hadden dat de verduurzaming meer voor de bedrijven was en niet voor hen. Het is echter afwachten tot dat alle technologieën zijn geïmplementeerd om echt conclusies te kunnen trekken. Het is in ieder geval voor nu wel duidelijk dat geen van de geïnterviewde lokale bewoners zich betrokken voelt bij de verduurzaming van het project. De volgende quote laat zien hoe een lokale bewoner denkt over de verduurzaming van het Hart van Zuid:

Als alleen wij het doen merken we er natuurlijk niks van. Er moet maar een verkeerd windje staan en je hebt last van Duitsland. Dus wil je iets aan het milieu doen, prima, maar dan moeten we het wel allemaal wel doen. Maar anders heeft het geen zin. Want dan jaag je ons op de kosten, wat de rekening komt toch bij jou en mij terecht (Marcel, Interview 1, Evenementenplanner, 62 jaar)

De respondenten waren wel positief over eventuele vergroening in hun wijk. Het stadsdeel Charlois bestaat namelijk uit veel wijken met kleine, volgebouwde straatjes, waarin weinig ruimte voor groen is. Het huidige Zuidplein gebied bestaat voornamelijk uit beton en wordt door alle respondenten als ongezellig ervaren. Bijna alle respondenten zijn echter erg teleurgesteld over de uitvoering hiervan. Allereerst wordt er een nieuw wijkje met 86 grote eengezinswoningen gerealiseerd aan het stadspark. Het lijkt een vorm van eco-gentrificatie te zijn, waarbij publieke ruimte wordt gebruikt voor het realiseren van een afgesloten woonwijk die gericht is op specifieke sociale groepen. De realisatie van deze woningen heeft tevens gezorgd voor het verdwijnen van een lokale tennisvereniging wat bij één respondent nog veel pijn doet. Een respondent reageert als volgt op de vergroening en de bouw van de nieuwe woonwijk: "Ja wat? Ze halen alles weg? Ze gaan huizen bouwen in een hartstikke groen stuk. I rest my case... Want op zich dat Zuiderpark is natuurlijk hartstikke mooi en daar hebben ze ook veel weggehaald" (Laura, Interview 6, Sociaal Werker, 67 Jaar). Daarnaast hebben een aantal respondenten het idee dat de vergroening vooral wordt gebruikt als marketing voor het Hart van Zuid. Zij zien namelijk tot nu toe vooral groen verdwijnen en zijn bang dat er onder de streep niet meer groen bij komt.

Het Hart van Zuid: een bubbel of gaat de hele wijk profiteren?

Uit de gesprekken met de lokale bewoners is een laatste overkoepelend thema naar voren gekomen dat betrekking heeft op het Hart van Zuid in haar totaliteit en dus de drie vooropgestelde sociale gevolgen uit het theoretisch kader overstijgt. De meeste respondenten die buiten het Hart van Zuid wonen lijken zich namelijk in enige matige zorgen te maken over de impact die het project buiten het Hart van Zuid kan hebben. Dat is opvallend, aangezien vanuit de gemeente het doel is gesteld dat het Hart van Zuid een sociaaleconomische impact moet gaan hebben op heel Rotterdam-Zuid. Ondanks dat bewoners denken dat het Hart van Zuid veel invloed gaat hebben op het imago van Zuid blijken velen toch bang te zijn dat het project een bubbel gaat worden, een soort oase in een verder achtergestelde wijk. De respondenten vragen zich dus af in hoeverre de impact van het Hart van Zuid in de rest van de wijk voelbaar zal zijn.

Zo maken bewoners zich allereerst zorgen over reikwijdte van het nieuwe groen in het stadsdeel. Rondom de Gooilandsingel wordt een mooie plek gemaakt om te vertoeven, maar de bewoners geven aan dat nog geen straat verder geen boom te bekennen is. Daarnaast vragen een aantal respondenten zich af in hoeverre je überhaupt kunt stellen of een wijk erop vooruit is gegaan wanneer alleen een klein gedeelte van de wijk is veranderd. Een hele kritische bewoner

denkt dat het Hart van Zuid daarom vooral een project is voor de 'glamour' en de 'foto's. Zo zou de gemeente kunnen laten zien hoe goed zij wel niet bezig zijn op Zuid, maar de mensen hier kunnen nog steeds de maand niet doorkomen; daar verandert niets aan. De meeste bewoners zijn echter wel vrij positief over de ontwikkeling van het project en lijken voornamelijk de hoop uit te spreken dat het hierbij niet stopt en dat ook de andere wijken in Charlois een mooie opknappbeurt gaan krijgen en dat de nieuwe voorzieningen ook toegankelijk worden voor de lokale bewoners. Alleen dan zou het hele stadsdeel er ook echt op vooruitgaan. De volgende quote laat zien hoe en lokale bewoners hoopt dat de veranderingen ook verder in de wijk voelbaar zullen zijn:

Het moet geen gesegregeerde wijk worden hier, dat je daar dan een boulevard met restaurantjes krijgt, en iedereen woont daar verder mooi met eengezinswoningen in het groen tegen het park aan, en hier is dan het vuil op straat, alleen maar kleine benauwde straatjes, hier wordt niks geregeld. Dan kan je zeggen, ja de wijk is erop vooruitgegaan, maar niet echt toch? Dat gedeelte is erop vooruitgegaan. Dus ik vind het als wijkbewoner goed dat het daar mooier wordt, maar ik vind het belangrijk dat de rest van de wijk daar ook van kan profiteren, anders gaat de wijk niet erop vooruit zeg maar (Wessel, Interview 2, Student, 25 jaar).

De meeste lokale bewoners zijn dus positief over de ontwikkeling van het Hart van Zuid, maar hopen tegelijkertijd oprecht dat het project ook effect gaat hebben op de wijken zelf, wat vooral afhankelijk lijkt te zijn van de inclusiviteit en toegankelijkheid van de nog te realiseren voorzieningen.

Conclusie en discussie

In deze thesis stond de volgende hoofdvraag centraal: Hoe ervaren lokale bewoners de ontwikkeling van het Hart van Zuid en in hoeverre kan het smart city karakter van het project, waarin Smart Living en Smart Environment centraal staan, zorgen voor aan gentrificatie gerelateerde gevolgen? De ontwikkeling van het Hart van Zuid lijkt erg te leven bij de bewoners, de meeste respondenten zijn dan ook positief over de ontwikkeling van dit project, waarbij sommige zelfs niet kunnen wachten tot dat het klaar is. Toch zijn er ook bewoners die zich afvragen in hoeverre de ontwikkelingen daadwerkelijk voor hen zijn.

Uit deze thesis blijkt dat de aan gentrificatie gerelateerde gevolgen in de slimme stad kunnen verschillen door de manieren waarop een stad slim kan zijn. In het algemeen kan worden gesteld dat er tekenen van gentrificatie zijn rondom de ontwikkeling van het Hart van Zuid. De komst van nieuwe bewoners en de Smart Living dimensie lijken echter juist positieve gentrificatie effecten te hebben, wat in tegenstelling is met wat Hollands (2008) voorspelt. Lokale bewoners

zijn niet bang om verdrongen te worden en lijken de nieuwe bewoners juist te verwelkomen. Daarnaast vallen de nieuwe voorzieningen, ondanks dat zij de smaak van de creatieve klasse representeren, ook in de smaak bij de lokale bewoners. De Smart Living dimensie zorgt er zelfs voor dat sommige bewoners weer trots zijn om op Rotterdam-Zuid te wonen. Respondenten maken zich wel zorgen over de hoge prijzen die niet in wijk passen, maar dit lijkt de bewoners nog niet tegen te houden om van de nieuwe voorzieningen gebruik te maken.

De Smart Environment dimensie blijkt daarentegen weinig aansluiting te kunnen vinden met de lokale bewoners. Deze dimensie is minder grijpbaar dan Smart Living, waardoor bewoners niet weten wat er speelt op het gebied van duurzaamheid. Daarnaast zorgt deze dimensie voor negatievere gentrificatie effecten. Zo ontstaat er met de ontwikkeling van nieuwe woningen in het groen een vorm van eco-gentrificatie en daarnaast lijken de duurzaamheidsplannen niet inclusief te zijn. Bewoners voelen zich niet betrokken en hebben het gevoel dat de plannen vooral voor het bedrijfsleven zijn en niet voor hen.

De respondenten zijn, ondanks de tegenvallende Smart Environment dimensie, in het algemeen relatief positief over het Hart van Zuid. Toch waarschuwen bewoners ervoor dat het Hart van Zuid geen bubbel moet worden in Charlois. Dat is in contrast met wat de gemeente wil bereiken met dit project, namelijk het creëren van een sociaaleconomische impact op heel Rotterdam-Zuid. Om dat te bereiken is het volgens de bewoners belangrijk dat de plannen doorgetrokken worden naar de rest van de wijken. Ten slotte moeten de nog te realiseren voorzieningen inclusief en toegankelijk blijven, zodat niet alleen de nieuwkomers, maar alle bewoners uit de wijk ervan kunnen profiteren.

In deze thesis stonden de ervaringen van acht lokale bewoners van het stadsdeel Charlois centraal. Voor de interviews met bewoners was er gekozen om semi-gestructureerde interviews te gebruiken, waarin de thema's van het theoretisch kader centraal stonden. De thema's bleken een goede basis te vormen voor hoe de lokale bewoners de ontwikkelingen in hun wijk ervaren. Alleen de Smart Environment dimensie leek een moeilijk onderwerp te zijn voor veel bewoners. De respondenten hadden weinig kennis over wat er ging gebeuren, wat op zichzelf weer een interessante bevinding was.

De respondenten waren overwegend positief in tegenstelling tot wat vaak in gentrificatie literatuur wordt geschetst. Hier kunnen meerdere verklaringen voor zijn. Allereerst lijkt het de gemeente en projectontwikkelaars tot op heden goed te lukken om in te springen op de wensen van de bewoners. Daarnaast blijkt gentrificatie in een beginnende fase te zijn rondom het Hart van Zuid, wat ook in ander onderzoek vaak leidt tot relatief positieve resultaten. Daarnaast blijkt onderzoek met betrekking tot gentrificatie vaak positiever uit te vallen in de Nederlandse context. Volgens Doff en van der Sluis (2017) zorgt de Nederlandse welvaartsstaat en de lage mate van sociale ongelijkheid ervoor dat eventuele verdringingsgevolgen beperkt blijven.

De grootste limitatie van dit onderzoek is dat het Hart van Zuid nog niet af is en nog vol in ontwikkeling is. De realisatie van de rest van de voorzieningen kunnen bepalend zijn in hoe de

lokale bewoners het Hart van Zuid gaan ervaren. Deze thesis is daarmee vooral een momentopname van hoe de bewoners de ontwikkeling ervan ervaren. In hoeverre de nieuwe voorzieningen de resultaten kunnen beïnvloeden hangt vooral af van in hoeverre deze voorzieningen de lokale bewoners kunnen betrekken. Ook de negativiteit rondom de vergroening kan te maken hebben met dat het project nog niet af is. Op het moment van de interviews was er relatief veel in aanbouw, terwijl de buitenruimte pas het laatste onderdeel van het project is. Hoewel bewoners kritisch zijn naar de plannen, zouden zij dit natuurlijk anders kunnen ervaren wanneer de vergroeningsplannen daadwerkelijk zijn uitgevoerd.

Een suggestie voor vervolgonderzoek zou daarom ook zijn om te kijken hoe de lokale bewoners het Hart van Zuid ervaren nadat alle ontwikkelingen klaar zijn. Daarnaast is het opvallend dat het zo moeilijk is om lokale bewoners te betrekken bij de Smart Environment dimensie. Uit het onderzoek van Beretta (2018) blijkt bijvoorbeeld dat Italiaanse slimme steden het wel lukt om sociale effecten te genereren in duurzaamheidsprojecten. Vervolgonderzoek zal nodig zijn om duidelijker te maken waarom de aansluiting op de lokale bewoners van Rotterdam-Zuid slecht is en op welke manier zij meer betrokken zouden kunnen raken.

Referenties

- Atkinson, R. (2015). Losing One's Place: Narratives of Neighbourhood Change, Market Injustice and Symbolic Displacement. *Housing, Theory and Society*, 32 (4): 373–388.
DOI:10.1080/14036096.2015.1053980.
- Beretta, I. (2018). The social effects of eco-innovations in Italian smart cities. *Cities*, 72, 115-121.
- Blauw, S., & Martijn, M. (2019, 18 februari). Zo voorkomen we dat onze steden veranderen in laboratoria voor techbedrijven. Geraadpleegd van <https://decorrespondent.nl/8977/zo-voorkomen-we-dat-onze-steden-veranderen-in-laboratoria-voor-tech-bedrijven/>
- Boulton, A., Brunn, S., & Devriendt, L. (2011). 18 cyberinfrastructures and 'smart' world cities: physical, human and soft infrastructures. *International handbook of globalization and world cities*, 198.
- Bridge, G., & Dowling, R. (2001). Microgeographies of retailing and gentrification. *Australian Geographer*, 32(1), 93-107.
- Buurtmonitor Rotterdam. (2019). Geraadpleegd van <https://rotterdam.buurtmonitor.nl/>
- Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. *Journal of urban technology*, 18(2), 65-82.
- Clark, E. (2005). The order and simplicity of gentrification: a political challenge, in: Atkinson, R., Bridge, G. (eds.) *Gentrification in a global context: the new urban colonialism*, 261-269.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Doff, W. & van der Sluis, M. (2017). Rapport Sterke Schouders.

- Dooling, S. (2009). Ecological gentrification: A research agenda exploring justice in the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3), 621-639.
- Doucet, B. (2009). Living through gentrification: subjective experiences of local, non-gentrifying residents in Leith, Edinburgh. *Journal of Housing and the Built Environment*, 24(3), 299-315.
- Doucet, B. & Duignan, E. (2012). Experiencing Dublin's Docklands: Perceptions of Employment and Amenity Changes in the Sheriff Street Community. *Irish Geography*, 45, 45-65.
- Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. Routledge.
- Gemeente Rotterdam. (z.d.). Ruggedised: Rotterdam Zuid als living lab. Geraadpleegd van <https://rotterdammakeithappen.nl/showcases/ruggedised-rotterdam-zuid-als-living-lab/>
- Gemeente Rotterdam. (2008). Hart Sociaal! Sociaal-culturele spin-off van het Hart van Zuid
- Gemeente Rotterdam. (2014). Startdocument Hart van Zuid Rotterdam. Geraadpleegd van <http://www.commissiemer.nl/docs/mer/p29/p2969/2969-021startdocument.pdf>
- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., & Meijers, E. (2007). City-ranking of European medium-sized cities. *Cent. Reg. Sci. Vienna UT*, 1-12.
- Graham, S. (2002). Bridging urban digital divides? Urban polarisation and information and communications technologies (ICTs). *Urban studies*, 39(1), 33-56.
- Hall, P. (2000). Creative cities and economic development. *Urban studies*, 37(4), 639-649.
- Hollands, R. G. (2008). Will the real smart city please stand up? Intelligent, progressive or entrepreneurial?. *City*, 12(3), 303-320.
- Idem Rotterdam. (2017). Gebiedsbeeld Charlois. Geraadpleegd van <https://idemrotterdam.nl/wp-content/uploads/2017/11/20171121-Gebiedsbeeld-Charlois-.pdf>
- Manville, C., Cochrane, G., Cave, J., Millard, J., Pederson, J. K., Thaarup, R. K., ... & Kotterink, B. (2014). Mapping smart cities in the EU.
- Nam, T., & Pardo, T. A. (2011). Conceptualizing smart city with dimensions of technology, people, and institutions. In *Proceedings of the 12th annual international digital government research conference: digital government innovation in challenging times* (pp. 282-291). ACM.
- Oudshoorn, S. (z.d.). Sporen van migratie Rotterdam. Geraadpleegd van <https://www.dagvanderotterdamsegeschiedenis.nl/page/429/sporen-van-migratie-rotterdam>
- Plumb, D., Leverman, A., & McGray, R. (2007). The learning city in a 'planet of slums'. *Studies in Continuing Education*, 29(1), 37-50.
- Projectbureau Hart van Zuid. (2011). Ambitie document.
- Rankin, K.N. (2008). *Commercial Change in Toronto's West-Central Neighbourhoods*, Cities Centre, University of Toronto
- Ruggedised. (z.d.). Rotterdam. Geraadpleegd van <http://www.ruggedised.eu/cities/rotterdam/>

Steenhuis, M. [Gemeente Rotterdam]. (2017, 29 september). Van boerenrij tot smeltkroes [YouTube]. Geraadpleegd van <https://www.youtube.com/watch?v=kOF652ckGlw&t=328s>

Washburn, D., Sindhu, U., Balaouras, S., Dines, R. A., Hayes, N., & Nelson, L. E. (2009). Helping CIOs understand “smart city” initiatives. *Growth*, 17(2), 1-17.

Zukin, S., Trujillo, V., Frase, P., Jackson, D., Recuber, T., Walker, A. (2009) New retail capital and neighborhood change: Boutiques and gentrification in New York city. *City and Community*, 8 (1), 47-64.

Bijlage 1

Introductie en persoonlijke vragen

Allereerst bedankt dat ik u mag interviewen. Ik zal eerst even iets over mijzelf vertellen. Ik heb mijn bachelor in sociologie gedaan en ben nu bezig met de master grootstedelijke vraagstukken en beleid. Ik doe dit onderzoek voor mijn afstudeerscriptie. "Kort uitleggen onderzoek". Het interview wordt dus opgenomen en alles zal verder anoniem verwerkt worden.

Zou u misschien uzelf kunnen voorstellen? Zou ik mogen vragen hoe oud u bent? Zou ik ook mogen vragen in welk land u geboren bent? En wat doet u verder in het dagelijks leven, welk beroep?

Het stadsdeel Charlois

Hoe lang woont u al in deze wijk?

Hoe lang woont u al in het stadsdeel Charlois?/Waar heeft u voorheen gewoond?

Als u deze wijk zou moeten omschrijven, hoe zou u dat dan doen?

Hoe ervaart u het wonen in deze buurt? Vindt u het fijn hier?

Zijn er ook problemen die u in de buurt ervaart? Werkloosheid bijvoorbeeld? Etc.

Ziet u uzelf als een buurtbewoner die erg betrokken is bij de wijk?

Bent u op de hoogte van wat er gebeurt in de wijk?

Hart van Zuid

Bent u op de hoogte van de plannen van het Hart van Zuid?

Zou u misschien kunnen uitleggen wat er gaat gebeuren in de aankomende jaren?

Wat vindt u in het algemeen van deze plannen?

Heeft u ook wel eens van de Smart City gehoord? Kent u de Smart City plannen? /Zegt het u iets?

Denkt u dat de buurt is veranderd in de afgelopen jaren? Zo ja, waar denkt u dan aan?

Denkt u dat de buurt nog verder gaat veranderen de aankomende jaren?

Waar komen deze veranderingen vandaan volgens u?

Hoe ziet u zelf de toekomst van Rotterdam Zuid? Zou u het misschien anders doen? / Wat had u graag teruggezien in het Hart van Zuid? Wat vindt u belangrijk?

Aantrekken creatieve klasse en verdringing

Met de plannen willen ze ook veel midden en hoge klasse woningen bouwen. Merkt u al dat de samenstelling van de buurt veranderd? Dat er andere mensen komen wonen?

Wat vindt u ervan dat zij graag dit soort woningen willen bijbouwen in de wijk?

Wat vindt u van de komst van deze nieuwe bewoners?

Denkt u dat het aantrekken van mensen met 'geld' nodig is in de buurt?

Merkt u zelf dat de huur- en huizenprijzen hoger worden/ waar denkt u dat het door komt?

Heeft de komst van deze mensen ook impact op de identiteit van de wijk?

In welke mate zorgen die veranderingen ervoor dat u zich meer of minder thuis voelt in deze buurt?
(Ten opzichte van 10 jaar geleden).

Smart Living

Naast nieuwe woningen komen er ook veel nieuwe faciliteiten in de buurt, zoals we al even besproken hebben. Wat vindt u van de komst van bijvoorbeeld het kunstenpand, of het nieuwe theater?

Zou u hier zelf ook naar toe gaan of gebruik van maken?

Waarom denkt u dat ze dit soort faciliteiten willen bouwen?

Ziet u een verandering in het winkelaanbod in de buurt? Dat er andere soort winkels komen die er bijvoorbeeld tien jaar geleden niet waren? (Boetiekjes, yuppen zaken anderszids).

Zou u hier zelf ook gaan winkelen of denkt u dat het vooral goed is voor de buurt?

Heeft dit invloed op hoe erg u zich thuis voelt in de buurt?

Ervaat u in het algemeen een opwaardering van de buurt? Dus dat het er beter uit gaat zien? Netter? Heeft u het gevoel dat ook het imago van de buurt is veranderd?

Is het de afgelopen jaren volgens u ook veiliger geworden in de buurt? Heeft u het gevoel dat ook het imago van de buurt is veranderd?

Smart environment

Bent u op de hoogte van de verduurzaming van Rotterdam Zuid? Zou u dit kunnen uitleggen?

Vindt u het belangrijk dat Rotterdam verduurzaamt? Waarom? Milieu/economie

Denkt u dat de bewoners ook kunnen meeprofiteren van deze verduurzaming

Voelt u zich hierbij betrokken?

Er wordt ook heel erg ingezet op vergroening, vindt u dat belangrijk?

Denkt u dat dit ook invloed heeft op het aantrekken van nieuwe bewoners?

Denkt u dat deze vergroening ook voor u is en dat u hier ook van mee kunt profiteren?

Bijlage 2

CHECKLIST ETHICAL AND PRIVACY ASPECTS OF RESEARCH

INSTRUCTION

This checklist should be completed for every research study that is conducted at the Department of Public Administration and Sociology (DPAS). This checklist should be completed *before* commencing with data collection or approaching participants. Students can complete this checklist with help of their supervisor.

This checklist is a mandatory part of the empirical master's thesis and has to be uploaded along with the research proposal.

The guideline for ethical aspects of research of the Dutch Sociological Association (NSV) can be found on their website (http://www.nsv-sociologie.nl/?page_id=17). If you have doubts about ethical or privacy aspects of your research study, discuss and resolve the matter with your EUR supervisor. If needed and if advised to do so by your supervisor, you can also consult Dr. Jennifer A. Holland, coordinator of the Sociology Master's Thesis program.

PART I: GENERAL INFORMATION

Project title: Het Smart City project Hart van Zuid: kan het ontwikkelen van een Smart City project kansen bieden voor lokale bewoners in achtergestelde buurten?

Name, email of student: Jeremy Krunic, jeremykrunic@gmail.com

Name, email of supervisor: Jess Bier, bier@fsw.eur.nl

Start date and duration: 23 March, 3 months.

Is the research study conducted within DPAS **YES** - NO

If 'NO': at or for what institute or organization will the study be conducted?
(e.g. internship organization)

PART II: TYPE OF RESEARCH STUDY

Please indicate the type of research study by circling the appropriate answer:

1. Research involving human participants. **YES** - NO
If 'YES': does the study involve medical or physical research? YES - **NO**
2. Field observations without manipulations that will not involve identification of participants. YES - **NO**
3. Research involving completely anonymous data files (secondary data that has been anonymized by someone else). YES - **NO**

PART III: PARTICIPANTS

(Complete this section only if your study involves human participants)

Where will you collect your data?

Het stadsdeel Charlois en het Hart van Zuid

What is the (anticipated) size of your sample?

8

What is the size of the population from which you will sample?

68,000

1. Will information about the nature of the study and about what participants can expect during the study be withheld from them? YES - **NO**
2. Will any of the participants not be asked for verbal or written 'informed consent,' whereby they agree to participate in the study? YES - **NO**
3. Will information about the possibility to discontinue the participation at any time be withheld from participants? YES - **NO**
4. Will the study involve actively deceiving the participants? YES - **NO**
Note: almost all research studies involve some kind of deception of participants. Try to think about what types of deception are ethical or non-ethical (e.g. purpose of the study is not told, coercion is exerted on participants, giving participants the feeling that they harm other people by making certain decisions, etc.).
5. Does the study involve the risk of causing psychological stress or negative emotions beyond those normally encountered by participants? YES - **NO**
6. Will information be collected about special categories of data, as defined by the GDPR (e.g. racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, trade union membership, genetic data, biometric data for the purpose of uniquely identifying a person, data concerning mental or physical health, data concerning a person's sex life or sexual orientation)?

YES - **NO**
7. Will the study involve the participation of minors (<18 years old) or other groups that cannot give consent? YES - **NO**
8. Is the health and/or safety of participants at risk during the study? YES - **NO**

9. Can participants be identified by the study results or can the confidentiality of the participants' identity not be ensured? **YES** - NO

10. Are there any other possible ethical issues with regard to this study? YES - **NO**

If you have answered 'YES' to any of the previous questions, please indicate below why this issue is unavoidable in this study.

Het is bijvoorbeeld mogelijk dat iemand die heel fel tegen het plan Hart van Zuid is wordt geïnterviewd. Dit soort mensen zijn vaak bekend in de buurt. Het is mogelijk dat zo iemand door andere buurtbewoners herkend wordt aan de hand van zijn of haar quotes.

What safeguards are taken to relieve possible adverse consequences of these issues (e.g., informing participants about the study afterwards, extra safety regulations, etc.).

Er zijn fictieve namen gebruikt in het verwerken van de resultaten, waardoor de tekst wel levendig blijft, maar niet direct gelinkt kan worden aan een persoon.

Are there any unintended circumstances in the study that can cause harm or have negative (emotional) consequences to the participants? Indicate what possible circumstances this could be.

Nee.

Part IV: Data storage and backup

Where and when will you store your data in the short term, after acquisition?

Papieren data en aantekeningen zullen op korte termijn in mijn huis worden opgeslagen, zodat ik er zelf altijd makkelijk en als enige bij kan. De geluidsfragmenten en de transcripten zullen op mijn computer en op surfdrive worden opgeslagen.

Who is responsible for the immediate day-to-day management, storage and backup of the data arising from your research?

Ikzelf

How (frequently) will you back-up your research data for short-term data security?

Ieder transcript zal ook geüpload worden op surfdrive, zodat er altijd een back-up beschikbaar is.

In case of collecting personal data how will you anonymize the data?

De data wordt geanonimiseerd door in de transcripten niet de echte naam van de persoon uit te typen, maar door fictieve namen te gebruiken waarnaar wordt gerefereerd. Verder zal er niet naar gevoelige persoonlijke data worden gevraagd.

PART VI: SIGNATURE

Please note that it is your responsibility to follow the ethical guidelines in the conduct of your study. This includes providing information to participants about the study and ensuring confidentiality in storage and use of personal data. Treat participants respectfully, be on time at appointments, call participants when they have signed up for your study and fulfil promises made to participants.

Furthermore, it is your responsibility that data are authentic, of high quality and properly stored. The principle is always that the supervisor (or strictly speaking the Erasmus University Rotterdam) remains owner of the data, and that the student should therefore hand over all data to the supervisor.

Hereby I declare that the study will be conducted in accordance with the ethical guidelines of the Department of Public Administration and Sociology at Erasmus University Rotterdam. I have answered the questions truthfully.

Name student: Jeremy Kronic

Name (EUR) supervisor:

Date: 17-3-2019

Date:

Bijlage 3

TOESTEMMINGSFORMULIER

Dit onderzoek gaat over hoe bewoners van het stadsdeel Charlois de ontwikkeling van het Hart van Zuid ervaren. In dit onderzoek zal op zoek worden gegaan naar verschillende sociale gevolgen van de ontwikkeling van het Hart van Zuid. De ervaringen van de lokale bewoners van het stadsdeel Charlois zullen hierin centraal staan.

Het onderzoek wordt afgenomen door Jeremy Kronic, bij vragen kun je de onderzoeker bereiken per telefoon: 0613588916 of per e-mail: jeremykronic@gmail.com

Het onderzoek vindt plaats aan de Erasmus Universiteit op de volgende faculteit: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences.

Ik verklaar hierbij op voor mij duidelijke wijze te zijn ingelicht over de aard, methode en doel van het onderzoek.

Voor vragen of klachten kunt u contact opnemen met de onderzoeker of u kunt een e-mail sturen naar privacy@eur.nl

Ik begrijp dat:

- ik mijn medewerking aan dit onderzoek kan stoppen op ieder moment en zonder opgave van reden
- gegevens anoniem worden verwerkt, zonder herleidbaar te zijn tot de persoon
- de uitkomsten van dit interview verwerkt mogen worden in een verslag of wetenschappelijke publicatie
- de opname vernietigd wordt na de beoordeling van dit onderzoek

Ik verklaar dat ik:

- geheel vrijwillig bereid ben aan dit onderzoek mee te doen
- toestemming geef om het interview op te laten nemen door middel van een voice-recorder
- toestemming geef om de onderzoeker persoonlijke vragen over leeftijd, etnische afkomst, geloofsovertuiging of politieke meningen te laten stellen en te verwerken in dit onderzoek

Handtekening:

Naam:

Datum:

Onderzoeker: Ik heb mondeling toelichting verstrekt over de aard, methode en doel van het onderzoek. Ik verklaar mij bereid nog opkomende vragen over het onderzoek naar vermogen te beantwoorden.

Handtekening:

Naam:

Datum: